पठतु संस्कृतम्

कोविद:

द्वितीय-पाठः

अन्वयः - १

तस्याः खुरन्यासपवित्रपाम्सुम् अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ।।

पदविभाग:

तस्याः, खुरन्यासपवित्रपाम्सुम् , अपांसुलानाम्, धुरि, कीर्तनीया
मार्गम्, मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, श्रुतेः, इव, अर्थम्, स्मृतिः, अन्वगच्छत्

सन्धिः

श्रुतेः + इव - विसर्ग-रेफः
इव + अर्थम् - सवर्णदीर्घः
स्मृतिः + अन्वगच्छत् - विसर्ग-रेफः

अन्वयः - १

सामान्यार्थः

पतिव्रता दिलीपस्य पत्नी सुदक्षिणा धेन्वाः पादधूलिना पवित्रं कृतं मार्गम् अनुसृतवती, यथा स्मृतयः वेदानाम् अर्थम् एव अनुसरन्ति |

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	अन्वगच्छत्
प्रथम	-	कीर्तनीया, मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, स्मृतिः
द्वितीया	-	खुरन्यासपवित्रपांसुम्, मार्गम्, अर्थम्
षष्ठी	-	तस्याः, अपांसुलानाम्, श्रुतेः
सप्तमी	-	धुरि
अव्ययम्	-	इव

अन्वय: - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	- अन्वगच्छत्	अनुसृतवती
का अन्वगछत् ?	- मनुष्येश्वरधर्मपत्नी	राज्ञ: दिलीपस्य महिषी सुदक्षिणा
कीदृशी सा ?	- कीर्तनीया	परिगणनीया
कुत्र कीर्तनीया ?	- धुरि	अग्रे
कासां धुरि ?	- अपांसुलानाम्	पतिव्रतानाम्
कम् अन्वगच्छत् ?	- मार्गम्	वीथीम्
कस्याः मार्गम् ?	- तस्याः	धेन्वा: नन्दिन्याः

अन्वय: - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

कीदृशं मार्गम् ? - खुरन्यासपवित्रपांसुम्

खुराणां स्थापनेन यस्य धूलय: पवित्रा: सञ्जाता, तम्

कथम् अन्वगच्छत् ? - श्रुतेः अर्थं स्मृति: इव

यथा वेदानां वाक्यानि स्मृतिः अनुसरति तथा

अन्वय: - 1

अन्वय:

अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मनुश्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांसुं तस्याः मार्गं स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत् |

तात्पर्यम्

दिलीपस्य पत्नी सुदक्षिणा न साधारणी | सा पतिव्रतानां पुरतः गणनीया | नन्दिन्याः खुरैः पवित्रा धूलि: यस्मिन् मार्गे आसीत् , तम् एव मार्गम् अनुसृत्य गतवती सा | यथा वेदैः उक्तम् एव अर्थं स्मृतयः अनुसृत्य कथयन्ति तथा इति दृष्टान्तः | चक्रवर्तिन: पत्नी अपि गोमार्गे गतवती | पतिर्दिलीप: यत्कार्यं करोति श्रद्धया स्वयमपि तत् करोति स्म सा इत्यतः धर्मपत्नी इति तस्याः विशेषणम् |

अन्वय: - 1

व्याकरणांशा:

तस्याः	- द. स्त्री. 'तद्' शब्द: ष. ए.
खुरन्यासपवित्रपाम्सुम्	- उ. पु. 'खुरन्यासपवित्रपाम्सु' शब्द: द्वि. ए.
अपाम्सुलानाम्	- आ. स्त्री. 'अपाम्सुला' शब्द: ष. ब.
धुरि	- रेफान्त: स्त्री. धुर् शब्द: स. ए.
कीर्तनीया	- आ. स्त्री. 'कीर्तनीया' शब्द: प्र. ए.
मार्गम्	- अ. पुं. 'मार्ग' शब्द: द्वि. ए.
मनुष्य-ईश्वर-धर्म-पत्नी	- ई. स्त्री. 'मनुष्य-ईश्वर-धर्म-पत्नी' शब्द: प्र. ए.
श्रुतेः	- इ. स्त्री. 'श्रुति' शब्द: ष. ए.
इव	- अव्ययम्
अर्थम्	- अ. पुं. 'अर्थ' शब्द: द्वि. ए.
स्मृतिः	- इ. स्त्री. 'स्मृति' शब्द: प्र. ए.
अन्वगच्छत्	- अनु + गम् धातु: परस्मैपदी लङ्-लकार: प्र. ए.

अन्वय: - 1

समास:

- खुरन्यासपवित्रपाम्सुम्

खुराणां न्यासाः - षष्ठी-तत्पुरुषः

खुरन्यासैः पवित्राः - तृतीया-तत्पुरुषः

खुरन्यासपवित्राः पांसवः यस्य सः, तम् - बहुव्रीहिः

- अपांसुलाः

न पांसुलाः - नञ् तत्पुरुषः

- मनुष्येश्वर:

मनुष्याणाम् ईश्वरः - षष्ठी-तत्पुरुषः

- धर्मपत्नी

धर्मचारिणी पत्नी - मध्यम-पद-लोपी

अन्वयः - २

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च |
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ||

पदविभाग:

आस्वादवद्भिः, कवलैः, तृणानाम्, कण्डूयनैः, दंशनिवारणैः, च,
अव्याहतैः , स्वैरगतैः , सः , तस्याः, सम्राट् ,समाधारनतत्परः , अभूत्

सन्धि:

कवलैः + तृणानाम्	- विसर्ग-सकार:
कण्डूयनैः + दंशनिवारणैः	- विसर्ग-रेफः
दंशनिवारणैः + च	- विसर्ग-सकार: / श्चुत्वम्
सः + तस्याः	- विसर्ग-लोपः
समाधारनतत्परः + अभूत्	- विसर्गय-उकारः / पूर्वरूप:

अन्वय: - २

सामान्यार्थ:

दिलीपः धेन्वाः रुचिकराणि तृणानि दत्वा , कण्डूयनं कृत्वा , कीटान् निवारित्वा सेवां कृतवान् । यथा नन्दिनी इष्टवती तथा एव गन्तुम् अनुमतवान् |

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - अभूत्

प्रथमा - सम्राट्, समाधारनतत्परः, स:

तृतीया - आस्वादवद्भिः , कवलैः , कण्डूयनै: , दंशनिवारणैः अव्याहतै: , स्वैरगतैः

षष्ठी - तृणानाम् , तस्याः

अव्ययम् - च

अन्वय: - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रियापदम्	- अभूत्	आसीत्
कः अभूत् ?	- सः साम्राट्	सार्वभौमः दिलीपः
कीदृशः अभूत् ?	- समाराधन-तत्परः	सेवानिरतः
कस्याः समाराधनतत्पर्ः ?	- तस्याः	धेनवाः नन्दिन्याः
कथं समाराधनतत्परः अभूत् ?	- कवलैः	ग्रासैः
केषां कवलैः ?	- तृणानाम्	घासानाम्
कीदृशैः कवलैः ?	- आस्वादवद्भिः	रसयुक्तैः

अन्वय: - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

पुनः कथं समाराधनतत्परः अभूत् ? - कण्डूयनैः खर्जनैः

पुनः कथं समाराधनतत्परः अभूत् ? - दंशनिवारणैः वनमक्षिकाणां दूरीकरणैः

पुनः कथं समाराधनतत्परः अभूत् ? - स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैः

कीदृशैः स्वैरगतैः ? - अव्याहतैः अप्रतिरुद्धैः

अन्वय: - २

अन्वय:

सः सम्राट् आस्वादवद्भि: तृणानां कवलैः कण्डूयनैः दंशनिवारणैः अव्याहतैः स्वैरगतैः च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् |

तात्पर्यम्

सुदक्षिणा आश्रमं प्रतिनिवृत्ता | सेवकाः अपि प्रत्यागच्छन् | राजा दिलीपः एकाकी धेनुं नयन् अरण्यमार्गे गतवान् | सः धेनवे तृणानि खादितुं ददाति स्म | तानि तृणानि बहु रुचिकराण्यासन् | तदा तदा राजा धेनोः शरीरस्य उपरि हस्तं प्रसार्य कण्डूयनं करोति स्म | शरीरे स्थितान् दंशान् दूरीकरोति स्म | नन्दिनी यत्र गन्तुम् इच्छति तत्रैव राजापि गच्छति स्म | तस्याः गमनस्य निषेधं न करोति स्म | एवं विविधप्रकारैः चक्रवर्ती दिलीपः तां नन्दिनीं सेवितवान् |

अन्वय: - २

व्याकरणांशा:

आस्वादवद्भिः - त. पु. 'आस्वादवत्' शब्द: तृ. ब.
कवलैः - अ. पुं. 'कवल' शब्द: तृ. ब.
तृणानाम् - अ. नपुं. 'तृण' शब्द: ष. ब.
कण्डूयनैः - अ. नपुं. 'कण्डूयन' शब्द: तृ. ब.
दंशनिवारणैः - अ. नपुं. 'दंशनिवारण' शब्द: तृ. ब.
अव्याहतैः - अ. नपुं. 'अव्याहत' शब्द: तृ. ब.
स्वैरगतैः - अ. नपुं. स्वैर-गत' शब्द: तृ. ब.
सः - द. पुं. 'तद्' शब्द: प्र. ए.
तस्याः - द. स्त्री. 'तद्' शब्द: ष . ए
सम्राट् - ज. पुं. 'सम्राज्' शब्दः प्र. ए.
समाराधनतत्परः - अ. पु. 'समाराधनतत्पर' शब्दः प्र. ए.
अभूत् - 'भू' धातुः लुङ्-लकारः परस्मैपदी. प्र. ए.

अन्वय: - २

समास:

दंशनिवारणैः
दंशानां निवारणम्, तैः - षष्ठीतत्पुरुषः

अव्याहतैः
न व्याहतम्, तैः - नञ्-समास:

स्वैरगतैः
स्वैरं गतम्, तैः - विशेषण-पूर्वपद-कर्मधारयः

समाधारनतत्परः
समाराधने तत्परः - सप्तमी-तत्पुरुष:

पाणिनिः

- ‘अष्टाध्यायी' इति व्याकरणग्रन्थस्य रचयिता पाणिनिः ।
- ‘अष्टाध्यायी' अपूर्ववैज्ञानिकरीत्या रचित: ग्रन्थ: ।
- ‘अष्टाध्यायी' व्याकरणशास्त्रे शास्त्रप्रपञ्चे च अद्वितीयः अस्ति ।
- शालातुरग्रामवासी पाणिनि: 'शालातुरीयः' इत्यपि उच्यते ।
- एषः ग्रामः इदानीं पाकिस्थाने पेशावर्जनपदे अस्ति ।
- ‘लाहुर्' इति तस्य अपरनाम ।

पाणिनिः

- शालातुरग्रामे पाणिनेः एका प्रतिमा आसीत् इति चीना यात्रिकः ह्युयेन्त्साङ्ग: लिखति ।
- त्रयोदश्यां तिथौ पाणिनिः स्वर्गस्थ: जातः इति भाव्यते ।
- अतः सा तिथिः वैयाकरणैः अनध्ययनत्वेन परिगण्यते ।
- एतस्य मातुः नाम दाक्षी ।
- पितुः नाम शलङ्कुः।

पाणिनिः

- एतस्य कालस्य विषये बहुधा भिन्नाभिप्रायः अस्ति ।
- तथापि क्रि. पू. ६ शतके सः आसीत् इति भाव्यते ।
- पाणिनेः पूर्वम् अपि बहवः व्याकरणग्रन्थाः आसन् ।
- 'अष्टाध्यायी' यदा आगता तदा अन्ये ग्रन्थाः लुप्तप्रायाः जाताः ।
- इदानीं तु ते ग्रन्थाः न उपलभ्यन्ते ।

पाणिनिः

- समग्रः शब्दराशिः सुपरिष्कृततया संक्षेपेण च निरूपितः अस्ति अष्टाध्याय्याम् ।
- पाणिनिः सूत्रक्रमेण व्याकरणविषयान् निरूपितवान्।
- वैदिकव्याकरणम् अपि अस्ति अष्टाध्याय्याम् ।

कात्यायनः

- कात्यायनः वार्तिककारः ।
- वररुचिः इति एतस्य अपरं नाम।
- एषः कौशाम्बीनिवासी।
- सोमदत्तः एतस्य पिता।
- एषः दाक्षिणात्यः आसीत् ।
- भाष्यकारः पतञ्जलिः एतं 'भगवान् ' इति, ' ' 'आचार्यः ' इति आदरेण निर्दिशति।
- एतस्य कालः क्रि. पू. ४ शतकं स्यात् इति पण्डिताः भावयन्ति ।

कात्यायनः

- वार्तिकानि नाम सूत्राणां व्याख्यानरूपाणि ।
- सूत्रेषु प्रयुक्तानां पदानां प्रयोजनचिन्तनम् अनुक्तानां पदानां योजनं, दुरक्तानां पदानां समीकरणं च करोति वार्तिकम् ।
- वार्तिकानि पृथग्ग्रन्थरूपेण न उपलभ्यन्ते ।
- महाभाष्ये (पतञ्जलिकृते) तानि सम्मिलितानि सन्ति ।
- कात्यायनस्य वार्तिकशैली सूत्रशैलीम् एव अनुकरोति ।
- कात्यायनेन व्याकरणस्य समृद्धिः विशेषतः वर्धिता अस्ति ।

पतञ्जलिः

- 'महाभाष्यकारः' इति प्रसिद्धः ।
- पाणिनिना कृतायाः अष्टाध्याय्याः विस्तृतं भाष्यम् एतेन रचितम् अस्ति इत्यतः एतस्य एतादृशं नाम ।
- पतञ्जलिः क्रि. पू. २ शतके आसीत् इति पण्डिताः ऊहां कृतवन्तः सन्ति ।

पतञ्जलिः

- एषः काश्मीरवासी आसीत् इति इतिहासकाराणाम् अभिप्रायः
- पतञ्जलिः प्राच्यदेशीयः आसीत् इत्यपि केचन वदन्ति)।
- पाणिनिना रचितानां सूत्राणाम् अर्थनिर्णयः कृतः अस्ति पतञ्जलिना ।

पतञ्जलिः

- उदाहरणप्रत्युदाहरणैः शङ्कासमाधानादिभिः च पतञ्जलिः सरलया शैल्या विषयं निरूपयति ।
- लौकिकैः उदाहरणैः, लघुकथाभिः, विनोदवचनैः च सः विषये रोचकताम् उत्पादयति।

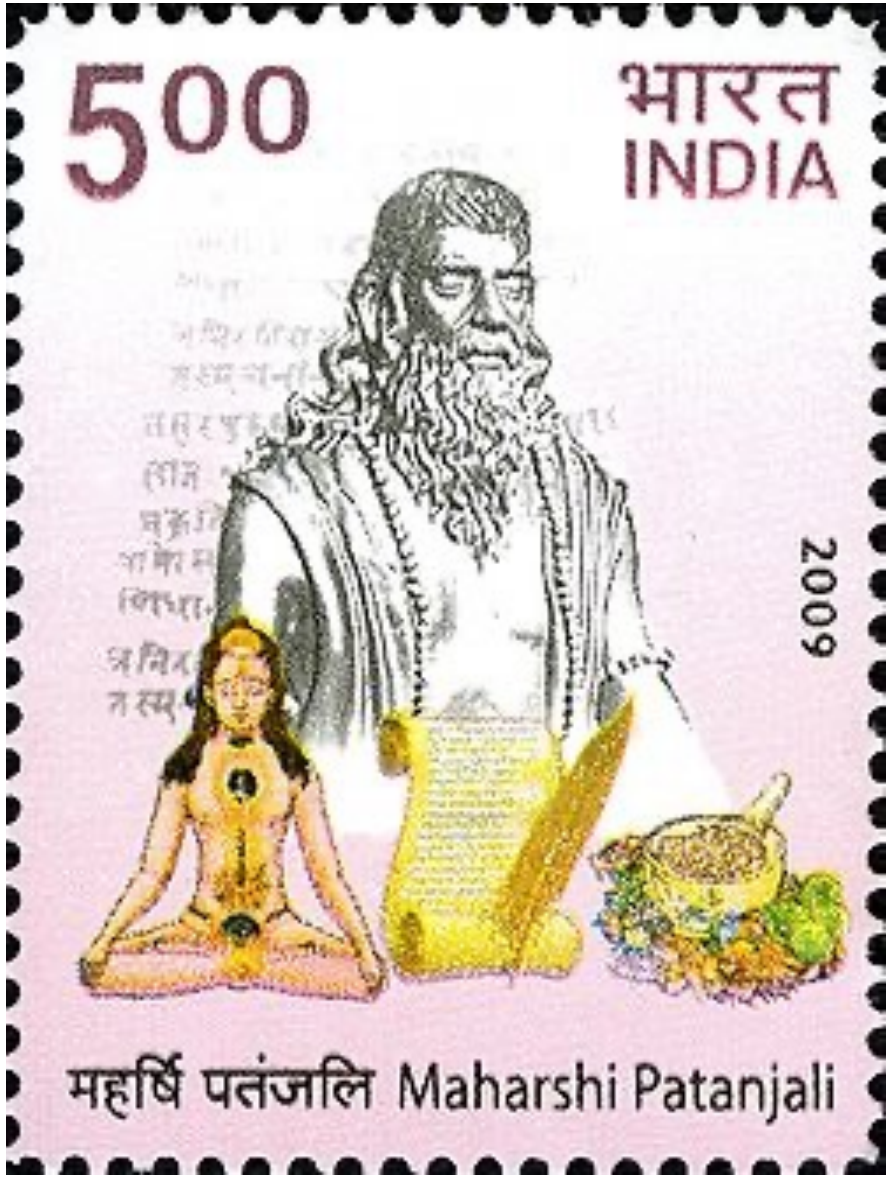

पतञ्जलिः

- छात्रान् बोधयतः गुरोः सम्भाषणशैली आदृता अस्ति पतञ्जलिना ।
- शास्त्रक्षेत्रे महाभाष्यसदृशी अन्या कृतिः सुदुर्लभा एव ।
- अतः एव भाष्यविषये एका प्रशंसोक्तिः श्रूयते - ' महाभाष्यं वा पठनीयं , महाराज्यं वा पालनीयम् ' इति ।

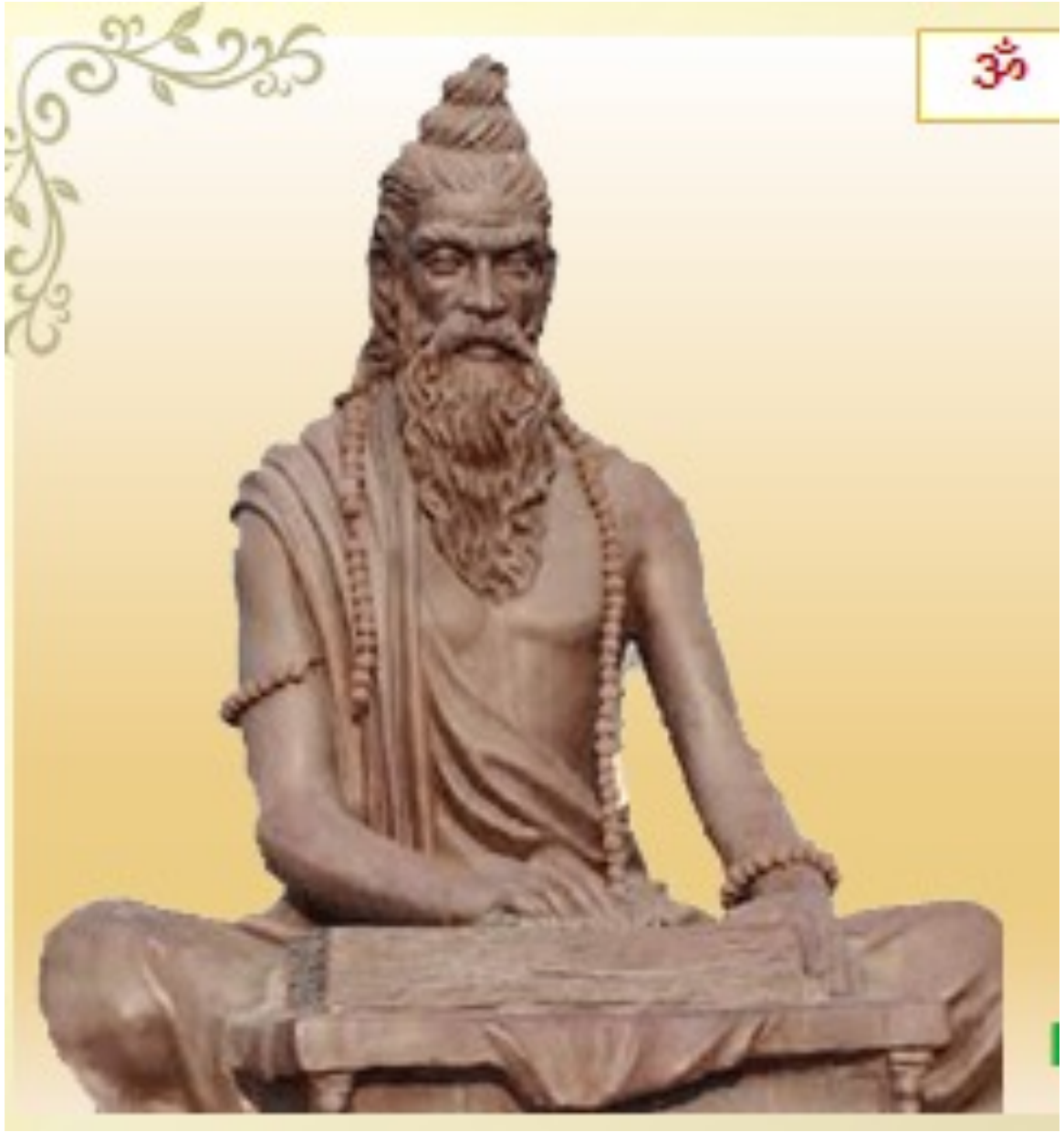

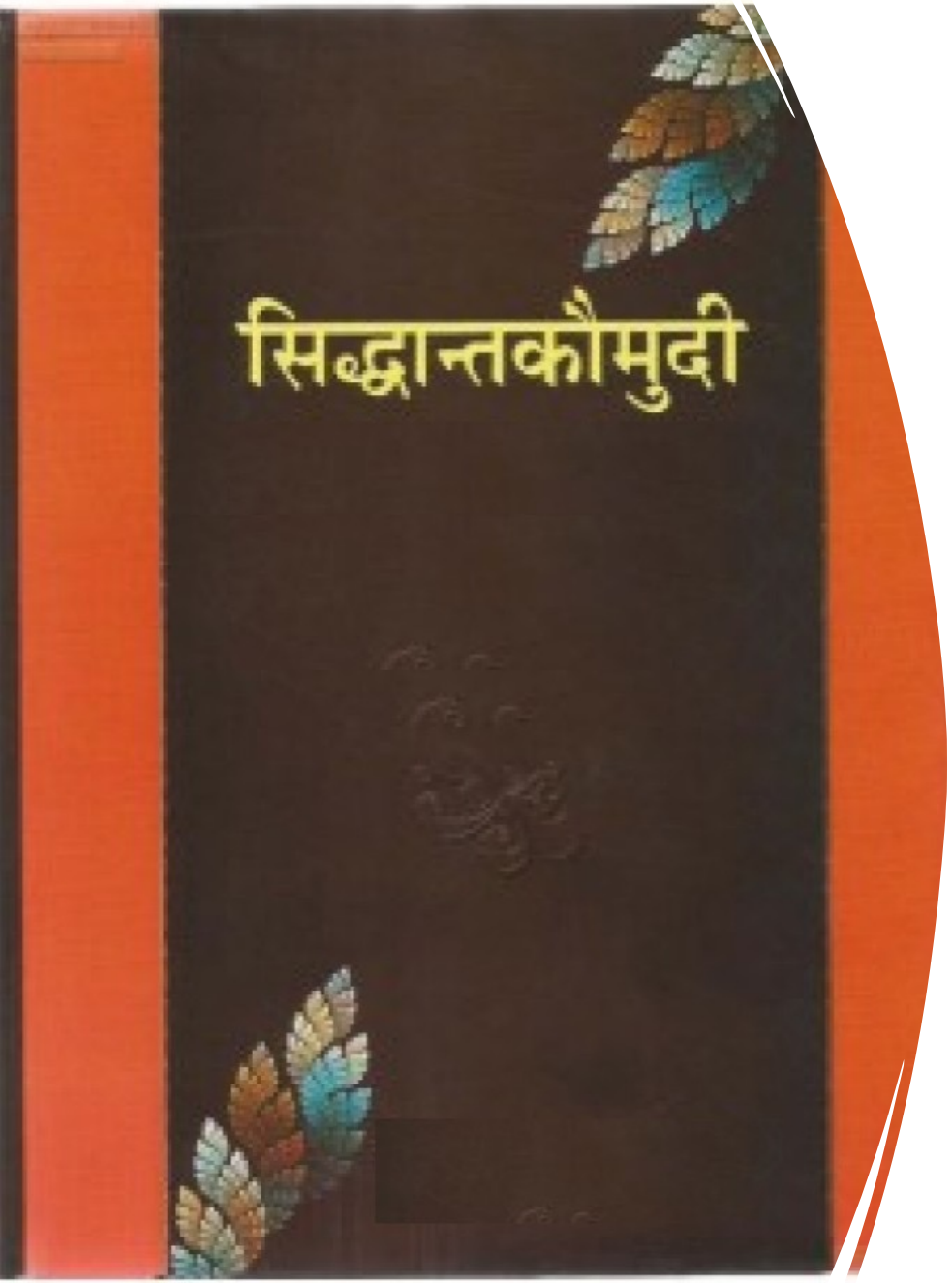

भट्टोजिदीक्षितः

- सुप्रसिद्धस्य 'सिद्धान्तकौमुदी ' इत्यस्य ग्रन्थस्य रचयिता भट्टोजिदीक्षितः ।
- एषः महाराष्ट्रदेशीयः ।
- एतस्य पिता लक्ष्मीधरः।
- शब्दकौस्तुभः, प्रौढमनोरमा इत्यादयः ग्रन्थाः अपि एतेन लिखिताः ।
- एषः क्रि. श. १६ शतकस्य उत्तरार्धे आसीत् इति विद्वद्भिः निर्णितम् अस्ति।
- एतस्य सिद्धान्तकौमुदी व्याकरणलोके सुप्रसिद्धा ।

भट्टोजिदीक्षितः

- प्रक्रियाक्रमेण सर्वेषां पाणिनीयसूत्राणाम् अर्थः उदाहरणसहितं निरूपितः अस्ति अत्र ।
- भाष्यादीनां गभीराध्ययनं कृत्वा महता परिश्रमेण परिष्कृततया निरूपितः अस्ति एषः ग्रन्थः ।
- सिद्धान्तकौमुद्यां यत् उक्तं तत् प्रमाणरूपेण अङ्गीक्रियते शास्त्रज्ञैः।
- 'तत्त्व-बोधिनी' (ज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचिताता) 'बाल-मनोरमा' (वासुदेवदीक्षितविरचिता) इत्यादीनि सिद्धान्तकौमुद्याः व्याख्यानानि सुप्रसिद्धानि ।

नागेशभट्टः

- व्याकरणशास्त्रे सुविख्यातस्य नागेशभट्टस्य अपरं नाम नागोजिभट्टः ।
- शिवभट्टः एतस्य पिता । माता सतीदेवी ।
- श्रृङ्गवेरपुरस्य राज्ञः रामसिंहस्य आस्थाने आसीत् एषः ।
- क्रि. श. १६६०-१७३० एतस्य जीवितकालः इति पण्डिताः मन्यन्ते ।
- लघुशब्देन्दुशेखरः, परिभाषेन्दुशेखरः, लघुमञ्जूषा, परमलघुमञ्जूषा, इत्यादयः ग्रन्थाः एतस्य सुप्रसिद्धाः ।

नागेशभट्टः

- व्याकरणशास्त्रस्य सिद्धान्तभागः प्रक्रियाभागः च एतेन सुपरिष्कृततया निरूपितः अस्ति ।
- एषः न केवलं व्याकरणशास्त्रे, अपि तु अलङ्कार-योग-वेदान्तादिशास्त्रेषु अपि निष्णातः आसीत् ।
- एतेन ४५ तः अधिकाः ग्रन्थाः लिखिताः इति श्रूयते ।
- व्याकरणशास्त्रे नागेशभट्टस्य अभिप्रायस्य विशेषमहत्वम् अस्ति ।